

Gravados rupestres no Concello de Monfero (A Coruña)

GRUPO DE ARQUEOLOXÍA DA TERRA DE TRASANCOS¹

Sumario

Neste artigo presentamos os gravados prehistóricos e históricos do concello de Monfero (A Coruña), que veñen a complementar o catálogo que estamos a realizar na zona do Baixo Eume.

Abstract

In this article we present the prehistoric and historical engravings of the Council of Monfero, (A Coruña). This article completes the catalog that we are doing in the Baixo Eume area.

I- INTRODUCCIÓN

Durante máis dunha década, a nosa Asociación fixo unha serie de traballos na zona do Baixo Eume² nos que localizamos, ata a data, 157 paneis con gravados nos concellos de Vilarmaior³ e Irixoa⁴, e que en próximos anos ampliaremos cara ao S, ao concello de Paderne. Neste artigo presentamos os gravados prehistóricos e históricos do concello de Monfero, onde os resultados, como non podería ser doutra maneira, son máis que satisfactorios, localizando trinta e un paneis. A diferenza doutros concellos deste marco xeográfico, atopámonos con que na gran maioría do territorio prospectado non hai o soporte natural no que habitualmente se localizan os gravados: o granito, presente tan só en parte das parroquias máis occidentais Taboada, Queixeiro e Vilachá, nesta última é onde se concentran a totalidade dos gravados prehistóricos localizados e algún histórico. No resto do concello, é dicir, nas parroquias centrais e orientais, non hai granito, e o soporte onde se atopan os gravados é lousa, neste caso todos eles son históricos.

Convén sinalar que debido á extensión deste concello, non foi posible prospectalo na súa totalidade. De feito, non puidemos facelo nas parroquias máis orientais (Santa Xiá de Monfero, San Pedro e Santa María de Xestoso), e tan só nunha mínima parte da parroquias central (San Fiz de Monfero), na que obtivemos bos resultados.

Para a localización e identificación da maioría destes gravados históricos foi fundamental a consulta da documentación medieval e contemporánea (privilexios, foros, apeos, preitos, etc.) proporcionada maioritariamente polas coleccións diplomáticas dos mosteiros de Santa María de Monfero e San Xoán de Caaveiro.

¹ A Asociación Cultural «Grupo de Arqueoloxía da Terra de Trasancos» constituíuse en Ferrol en 1991, e ten por fins a investigación, inventario, divulgación e preservación do patrimonio histórico-arqueolóxico.

² Grupo de Arqueoloxía da Terra de Trasancos, 2003, «Gravados rupestres na comarca do Baixo Eume», *Anuario Brigantino*, nº 26, páxs 51-76;

³ G.A.T.T, 2008, «O Monte da Calvela: unha estación rupestre singular no concello de Vilarmaior», *Anuario Brigantino*, n. 31, páxs. 11-32; G.A.T.T., 2009, «Novos gravados rupestres nas parroquias de Torres e Vilamateo - Concello de Vilarmaior- (I)», *Anuario Brigantino*, n. 32, páxs. 11-30; G.A.T.T., 2011, «Novos gravados rupestres nas parroquias de Vilarmaior, Torres e Vilamateo - Concello de Vilarmaior- (II)», *Anuario Brigantino*, n. 34, páxs. 27-46.

⁴ G.A.T.T., 2012, «Gravados rupestres no concello de Irixoa (A Coruña)», *Anuario Brigantino*, n. 35, páxs. 11-24.

II - SITUACIÓN XEOGRÁFICA

O Concello de Monfero conta na actualidade cunha extensión de 173'28 km² e está delimitado administrativamente ao N cos concellos de Cabanas, A Capela e As Pontes, ao L coa provincia de Lugo (concellos de Xermade e Guitiriz), ao S cos concellos de Aranga, Irixoa e Vilarmaior e ao O cos de Vilarmaior e Pontedeume. Monfero está dividido en sete parroquias, de O-L son: Sta. Mariña de Taboada, S. Xurxo de Queixeiro, Sta. María de Vilachá, S. Fiz de Monfero, Sta. Xiá de Monfero, S. Pedro do Val de Xestoso e Sta. María de O Alto de Xestoso.

Xeograficamente limita ao N co río Eume, polo L con parte da dorsal meridional galega (Serrón do Lobo, 700-709 m e a Serra Loba, 676-687 m), polo S coas estribacións dos montes de Moncoso, Pico Vales (699 m) e o río Lambre. Mentres que polo O linda co río Anduriña e as estribacións do Monte do Catasol, sendo a altura máxima do concello o monte de Pena Feixa (716 m) situado na zona central do concello.

O clima é oceánico húmido con matices continentais nas zonas máis altas, invernos fríos e chuviosos e veráns secos, chegando á aridez nalgunhas zonas.

Xeoloxicamente⁵ o concello pertence á zona IV de P. Matte, que se caracteriza estratigraficamente pola presenza dun Precámbrico antigo formado por rochas metabásicas e outro moderno formado pola serie de Olo de Sapo; un Ordovícico de desenvolvemento relativo e un Selúrico potente e variado, formado sobre todo por xistos. Na zona O aparece unha grande diversidade de rochas graníticas de tendencia alcalina e calcoalcalina (granito de dúas micas) que varían en idade e textura. Así pois estratigraficamente considéranse dous dominios: a serie Olo de Sapo e a serie Ordes, coa presenza principalmente de gneis, xisto, cuarzo-xisto, filita e cuarcita.

III - DISTRIBUCIÓN XEOGRÁFICA DOS GRAVADOS

Como xa dixemos hai dúas clases de soportes non que se fixeron os gravados, o granito e a lousa, que ao mesmo tempo están directamente relacionados coa antigüidade destes, aínda que con algunhas matizacións. Polo tanto para unha mellor comprensión do texto relacionaremos primeiro os gravados de orixe prehistórica de norte a sur, e despois os que consideramos de orixe histórica, seguindo o mesmo criterio, aínda que ambos os dous estean intercalados xeograficamente.

Santa María de Vilachá

É a parroquia máis ao O do concello, e é a única na que temos constancia que hai gravados de orixe prehistórica⁶. Xeoloxicamente, só hai granito na parte O da parroquia entre a confluencia dos ríos Anduriña ao N e o Baxoi ao S; mentres que no resto da parroquia tan só encontramos lousa, que é onde se atopan os gravados históricos.

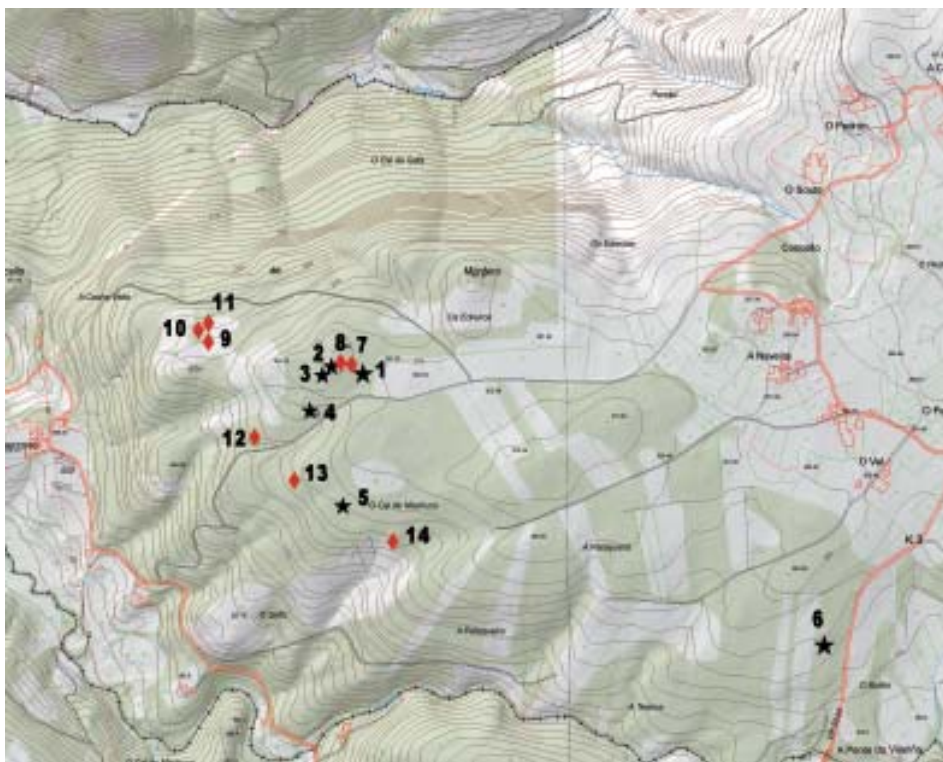
En total localizamos seis paneis con gravados prehistóricos (mapa 1).

1) Edreiros-1 (coordenadas UTM 572142 - 4801392⁷, xeográficas 8° 06' 35,01" – 43° 21' 40,11", cota de altitude 298 m). Trátase dun afloramento dividido por unha greta NNL a

⁵ Os datos xeolóxicos e estratigráficos foron tomados do Mapa Geolóxico de España, 1:50.000 ns° 22 e 46 do Instituto Geolóxico y Minero de España.

⁶ G.A.T.T, 2003, «Gravados rupestres na comarca...», *Opus cit.*, páxs 55-62; no que describimos os paneis de Edreiros 1 e 2, así como un gravado de orixe histórico que neste artigo se denominaba Edreiros 3 e que agora denominamos coma Cal do Machuco.

⁷ Ata agora nos nosos traballos as coordenadas sempre se presentaron co datum ED50, que no caso de España levava vixente dende 1970. Pero a partir de 2007 no R.D. 1071/2007 regulouse o denominado

Mapa 1.- Situación dos gravados da parroquia de Santa María de Vilachá. As estrelas refrence ós gravados prehistóricos e os rombos ós históricos.

SSO e un valo de pedras de N-S. Ten unhas dimensións totais de 7,90 N-S x 4,10 L-O e unha altura máxima de 0,80 m polo LSL, onde presenta claros síntomas da acción do home.

É sen dúbida o petroglifo máis interesante de todos os localizados ata a data neste concello. Ao L da greta localizamos seis gravados e dúas cazoletas. Situados na zona máis baixa, dous semicírculos con cazoleta central. Na parte máis alta outros catro gravados, posiblemente de factura máis moderna, consistentes en dúas figuras ovaladas, unha cuadrangular, un cadrado cunha cruz interior e una cazoleta no extremo.

Na parte O da greta, localizamos dezanove gravados e dúas cazoletas soltas. Na parte máis baixa desta zona hai unha magnífica figura xeométrica de 65 x 60 cm que ven puidera representar unha figura antropomorfa (foto 1), semellante ás localizadas no límite do concello de Vilarmaior. A maioría dos gravados atópanse na parte superior da pedra ao O do valado: unha figura en forma de oito; dúas figuras semicirculares con un e dous aros respectivamente, ambas as dúas con cazoleta central; tres combinacións de círculos concéntricos que miden entre 45 e 65 cm de diámetro, de dous e tres aros cunha vacía central e un suco de saída que en todos os casos acaba ensanchándose; e una combinación

Sistema Xeodésico, polo que a partir do 1 de xaneiro de 2015, a información xeográfica e cartográfica oficial poderíase recompilar e publicar en calquera dos dous sistemas: ED50 ou ETRS89. A partir deste traballo, todas as coordenadas dos traballos que publiquemos levarán como *datum* de referencia o ETRS89.

Foto 1.- Posible figura antropomorfa do panel Edreiros-1 (Vilachá).

Fotos 2 e 3.- Conxunto de combinacións circulares ao oeste do panel Edreiros-1 (Vilachá).

Fig. 1.- Debuxo interpretativo do panel Edreiros-1 (Vilachá).

circular cun só aro que ao igual que as anteriores ten un suco de saída que se ensanxa. Consideramos que esta combinación non é da mesma época que as anteriores, xa que tanto a vacía como o suco de saída foron rebaixados deixando un rebordo superior polos extremos da figura, ao que hai que engadirlle que o aro ten na actualidade unha profundidade duns 5 cm. (foto 2).

Máis ao O hai unha gran pía natural que está franqueada ao arredor por catro pequenos círculos e varios semicírculos con cazoleta central, dúas figuras ovaladas e unha figura en forma de oito. Na cara N, case partindo da pía, hai unha gran figura xeométrica (95 x 65 cm) que consta dun círculo concéntrico de dous aros con vacía central e un suco de saída, asociados a uns rebaixes na pedra e figuras recticulares (foto 3). Tamén é destacable que no fondo da pía natural hai unha figura circular cun aro e un semicírculo con cazoleta central (fig. 1). Estas figuras no fondo das pías son excepcionais, aínda que xa as atopamos con anterioridade, entre outros nos paneis de Coto dos Golpes 1 e 3 (Concello de Cabanas)⁸; Chousa do Montañés 4 (Concello de Vilarmaior)⁹ e A Fontela (Concello de Irixoa)¹⁰.

2) Edreiros-2 (coordenadas UTM 572096 - 4801399, xeográficas 08° 06' 37,05" – 43° 21' 40,35", cota de altitude 302 m.) Situado na parte máis alta do monte, trátase dun afloramento fragmentado con claros sinais de labores de cantaría. Ten unhas dimensións totais de 6,30

⁸ G.A.T.T., 2006, «Gravados rupestres no Couto dos Golpes (Santa Cruz do Salto, concello de Cabanas)», *Anuario Brigantino* nº 29, páxs. 11-22.

⁹ G.A.T.T., 2008, «O Monte da Calvela... Vilarmaior», *Opus cit.*

¹⁰ G.A.T.T., 2012, «Gravados rupestres... Irixoa..», *Opus cit.*

N-S x 3,30 e unha altura non superior aos 40 cm. Os gravados concéntranse na zona S do afloramento.

Na parte superior localizamos dous pequenos circuliños, un deles con cazoleta central; cinco semicírculos, dous deles con cazoleta central e tan só un con suco de saída; tres cazoletas e unha cruz rematada na parte superior por un semicírculo, similar a outras que están na mesma zona, e que describiremos dentro do apartado de gravados históricos (foto 4).

Cara abaixo ollamos tres combinacións circulares dun só aro, entrelazadas entre si, con vacía central ou cazoleta. A situada máis enriba ten destruído parcialmente o aro externo polos labores agrícolas. Máis ao extremo ollamos dúas cazoletas e dous pequenos semicírculos, un deles con cazoleta central. No extremo oposto da pedra hai outra cazoleta (foto 5).

3) Edreiros-3 (coordenadas UTM 572090 -4801380, xeográficas 8° 06' 37,32" – 43° 21' 39,74", cota de altitude 300 m.) Trátase dun afloramento cunhas dimensións totais de 4,20 N-S x 6,50 L-O. Enriba, na zona central ollamos o motivo principal, unha combinación circular de tres aros concéntricos con cazoleta central enlazados cun óvalo de 45 x 60 cm. Nel, como noutras partes da pedra, pódense apreciar os impactos producidos polos labores agrícolas de limpeza da finca. Máis ao N están os restos dunhas combinacións circulares. No chanzo inferior da pedra (zona L), fican os restos moi esvaecidos dunha combinación en forma de oito, dous semicírculos e unha cazoleta.

4) O Pico (coordenadas UTM 572017 -4801272, xeográficas 8° 06' 40,62" – 43° 21' 36,26", cota de altitude 289 m). Afloramento en forma de chanzo a ras do chan inclinado cara ao L, de 7,80 N-S x 4,50 m L-O, roto polo L, onde aínda se atopan os restos das pedras extraídas. Nesta parte é onde se concentran a maioría dos gravados: dúas combinacións de círculos concéntricos de dous aros, con cazoleta central; dous semicírculos; os restos de tres combinacións de círculos concéntricos, situados ao L e que na actualidade están rotos polos labores de cantaría. Na parte inclinada do chanzo hai, entre outros, dous gravados de difícil interpretación, que ben puidesen representar figuras antropomorfas (foto 6).

Na parte inferior da pedra hai un círculo simple, unha cazoleta, e no extremo O unha espiral destroxira (que se desenrola no sentido das agullas do reloxo) de tres voltas,

Fotos 4 e 5.- Parte alta e parte baixa do panel Edreiros-2 (Vilachá).

Foto 6.- Conxunto de gravados do panel O Pico (Vilachá). En primeiro plano, posibles figuras antropomorfas.

Foto 7.- Vista xeral dos gravados do panel O Pico (Vilachá). En primeiro plano, espiral destróxima.

cunhas dimensións de 76 x 65 cm. (foto 7). Na súa parte central ten un pequeno círculo con cazoleta central e suco de saída.

5) Chousa de Abercovo (coordenadas UTM 572140 - 4801103, xeográficas $8^{\circ} 06' 35,22'' - 43^{\circ} 21' 30,74''$, cota de altitude 290 m). Trátase dun afloramento moi fragmentado, cunhas dimensións totais de 8,70 x 4,50 m a ras do chan, que tan só levanta polo SSL uns 40 cm. Na parte máis alta ollamos cinco cazoletas de diferentes diámetros; dúas combinacións de dous aros en forma de oito, a maior de 55 x 43 cm, e os posibles restos doutra; dous semicírculos simples e un gravado en forma de M. (foto 8).

Na parte inferior hai unha combinación de círculos concéntricos de dous aros con suco de saída, outra combinación de dous aros que remata en cazoleta, e outra cazoleta solta.

Cara ao SSL, nunha pedra exenta atopamos un gravado en forma de axedrezado, de factura claramente histórica. Presenta claros signos de alteración pola man do home.

6) Pataqueiras (coordenadas UTM 573157 - 4800830, xeográficas $8^{\circ} 05' 50,19'' - 43^{\circ} 21' 54''$, cota de altitude 290 m). Pequeno afloramento de 120 N-S x 68 cm de L-O e unha altura que oscila entre os 60 cm polo L os 30 cm polo O. Na cara LNL ollamos seis cazoletas de entre 5 e 7 cm de diámetro.

De orixe histórica identificamos oito paneis:

7) Edreiros-4 (coordenadas UTM 572130 - 4801427, xeográficas $8^{\circ} 06' 36,52'' - 43^{\circ} 21' 41,25''$, cota de altitude 301 m). Pequeno afloramento a ras do chan, que xunto a Edreiros-5 están intercalados xeograficamente entre os paneis de Edreiros 1 e 2. Ten unhas dimensións de 1,25 x 1,00 m. No extremo O encontramos unha cruz de 25 x 18 cm, que remata nun semicírculo. A cruz é moi similar á atopada na zona superior do panel Edreiros-2.

Foto 8.- Combinacións circulares do panel Chousa de Abercovo (Vilachá).

8) Edreiros-5 (coordenadas UTM 572119 - 4801426, xeográficas 8° 06' 36,01" – 43° 21' 41,22", cota de altitude 301 m). Pequeno afloramento ao O do anterior. Ten unhas dimensións de 95 x 60 x 40 cm de alto. Na parte central ollamos una pequena cruz de 20 x 15 cm. O brazo superior e os dous horizontais acaban en pequenas cazoletas, mentras que na parte inferior está patada, dando a aparencia dunha forma antropomorfa esquemática. Pensamos que a factura é moderna.

9) O Curvo-1 (coordenadas UTM 571814 - 4801407, xeográficas 8° 06' 49,57" – 43° 21' 40,71", cota de altitude 271 m). Pequeno afloramento de 1,50 x 1,90 m. No O do afloramento ollamos un pequeno rectángulo de 15 de alto x 10,5 cm de ancho que no seu interior ten unha cruz.

10) O Curvo-2 (coordenadas UTM 571764 - 4801413, xeográficas 8° 06' 51,79" – 43° 21' 40,92", cota de altitude 269 m). Afloramento a ras do chan inclinado ao O, cunhas dimensións de 2,30 N-S x 6,30 L-O. A maioría dos gravados están situados ao N e ao L do afloramento. Nel podemos identificar cinco figuras cuadrangulares, dúas delas con unha cruz interior; unha cruz simple e outra cruz, ao igual que as dos paneis anteriores, rematada nun semicírculo.

11) O Curvo-3 (coordenadas UTM 571765 - 4801488, xeográficas 8° 06' 51,71" – 43° 21' 43,35", cota de altitude 262 m). Trátase dun afloramento no comezo da aba do monte cara ao NO. Ten unhas dimensións de 2,60 N-S x 3,40 L-O x 0,80 m de alto polo N, e 0,60 polo O. Na parte superior, un pequeno teto do afloramento foi cortado e destruído, algo que xa ollamos noutros afloramentos da zona. Isto fainos sospeitar que nel habería algún gravado. Actualmente só se conserva unha cruz 40 de alto x 28 cm de ancho, e a letra J.

12) Calexón (coordenadas UTM 571930 - 4801245, xeográficas 8° 06' 44,49" – 43° 21' 35,42", cota de altitude 268 m). Afloramento de 3,20 N-S x 1,40 L-O x 0,75 m de alto polo S. Nel ollamos representado un xogo de tres en raia (pai - fillo - nai) cunhas dimensións de 18 x 18 cm.

13) Marco Grande (coordenadas UTM 572018 - 4801153, xeográficas 8° 06' 40,63" – 43° 21' 32,41", cota de altitude 290 m). Pequeno afloramento a ras do chan de 70 x 70 cm. Nel está representado, ao igual que no anterior un xogo de tres en raia, neste caso incompleto, cunhas dimensións de 40 x 40 cm.

14) Cal do Machuco (coordenadas UTM 572230 - 4801026, xeográficas 8° 06' 31,27" – 43° 21' 28,22", cota de altitude 264 m). Afloramento moi fragmentado cunhas dimensións totais 1,60 N-S x 5,30 m L-O, e unha altura que oscila entre os 40 cm ao NL os 80 cm ao SO. Nunha das pedras puidemos ollar unha cruz patada que remata nun semicírculo, e noutra das pedras un pequeno rectángulo de 13 x 12 cm.

San Fiz de Monfero

É a parroquia situada no centro do concello. Xeoloxicamente o seu territorio está constituído por xistos e cuarzoquistos, e tan so hai granito nunha pequena esquina ao SO, na zona que limita cos concellos de Vilarmaior e Irixoa. Coidamos que todos os gravados localizados nesta parroquia son de orixe histórica, aínda que con reservas, como exporemos nas conclusións.

15) Cruces do Monte de San Bartolo. Mapa 2, (coordenadas 579028 - 4805259, xeográficas 8° 01' 27,12" – 43° 23' 42,95", cota de altitude 481 m). Afloramento de 9,50 N-S x 2,10 L-O x 2,90 m de alto polo L. É precisamente por este lado onde se encontran gravadas cinco cruces, e outra serie de trazos de difícil interpretación. A primeira, de 12 x 8 cm, está nun pequeno chanzo inclinado situado no S do afloramento. O resto sitúanse en dúas filas na parte central

do afloramento: na fila alta unha cruz de 26 x 14 cm, con unha peana semicircular, e outra cruz de 18 x 12 cm. Na fila inferior hai unha cruz de 9 x 7 cm e outra de 7,5 x 8,5 cm.

16) Marco do Monte de San Bartolo (coordenadas 578892 - 4805128, xeográficas 8° 01' 32,23" - 43° 23' 38,75", cota de altitude 488 m). Trátase dunha pedra exenta, probablemente un marco, que foi tumbado. Ten unhas dimensións de 1,75 N-S x 0,78 m L-O. Actualmente

Mapa 2.- Situación dos gravados do monte de San Bartolo (San Fiz de Monfero).

está roto no extremo N, onde debeu de rematar en punta. Na cara visible podemos ollar dous pares de cazoletas unidas por una raia e seis cazoletas simples, cuns diámetros de entre 5 a 7,5 cm, e cunha profundidade nalgún caso superior aos tres centímetros.

17) Pena Cruzada de sobre San Bartolo¹¹ (coordenadas UTM 578513 - 4805018, xeográficas 8° 01' 50,13" - 43° 23' 35,22", cota de altitude 451 m). Afloramento de 5,90 N-S x 1,85 L-O e unha altura que oscila entre 1,45 polo O a 1 m polo L. Ao tratarse dun marco do Couto Xurisdiccional do Mosteiro de Monfero, e como seu nome indica, ten gravadas varias cruces. Na cara vertical do lado L unha de 23 x 20 cm dentro dun círculo que está roto, e unido a el, un pequeno cadrado de 10 x 10 cm cunha cruz no seu interior (foto 9). Na cara de enriba hai gravadas outras dúas cruces, unha de 11 x 10 cm, e moi preto outra casi imperceptible de 8 x 7 cm, en ambas as dúas os seus brazos rematan en pequenas cazoletas. (foto 10). No resto da pedra, localizamos doce cazoletas simples cuns diámetros que oscilan

¹¹ LÓPEZ SANGIL, José Luís, 1997, «Un problema resuelto: La fundación del monasterio de Santa María de Monfero, los privilegios de Alfonso VII y su filiación al Cister», *Revista de Estudios Mindonienses* n. 13, págs. 621-683; SANGIL, 1998, «Privilegios reales concedidos por Alfonso VII, Fernando II y Alfonso IX al monasterio de Santa María de Monfero (años 1135 a 1213)», *Revista Cátedra* n. 5, Pontedeume, págs. 107-146; SANGIL, 1999, *Historia del Monasterio de Santa María de Monfero*, Diputación de A Coruña. Neles faise unha transcripción do primeiro privilexio do Couto Xurisdiccional do Mosteiro de Monfero, datado en 1135. Atópase no Archivo Histórico Nacional (AHN), sección de Códices coa signatura 259N, escrito por Frai Bernardo Cardillo de Villalpando, co título «Tumbo, donación y fundación de este Imperial Monasterio de Monfero y sus coutos y jurisdicciones con las grandezas de dicho Monasterio», folios 4 r-v, 5 r «Por esta donación va demarcando el Emperador la jurisdicción y couto d'este Monasterio, según los términos antiguos de ella... de allí a Monte Meade, de allí a o marco do Rego de Feal, de allí a Pena Cruzada, de allí a o Porto de Lavandeira, de allí baja por campo de Fris...».

Outra referencia aclaratoria otopámola no Arquivo do Reino de Galicia (ARG), Fondo de privados, eclasiásticos coa signatura C-460, coa denominación na primeira páxina «Memorial de fueros, así de los que se van haciendo de dentro de la Jurisdicción coo de fuera, el qual se hizo en el año de 1666 por mandato de nuestro R.P.M. fray Pedro de Oviedo, de nuestra sagrada religión y abbad de esta Imperial Casa, el muy Rdo. Pe. D. fray Basilio Valentin, hijo de la mesma casa. En este libro se halla a folio 39, el apeo de toda la jurisdicción echo el año de 1669» nos folios 7-10 hai unha transcripción do apeo de 1668 e a do mencionado de 1669. A letra é propia do século XVII, no de 1668 dise «... de allí todo enel río grandeabajo asta porto losío, ial sejo datexueira deallí amonte meao i al marcodorejo dofeal, deallí **alapena cruzada**, de allí baja extremando los terminos del lugar do regueiro i de fornos...» e no de 1669 «... ala portela pequeña dofeal í de allí al marco dorejo dofeal en dondesele icieron dos cruces i dos cuñeiras, de allí **alapena cruçada que está entre i sobre el lugar de S. Bartolome** i el de rreguei[r]o...»

Fotos 8 e 9.- Cruces no lateral L e parte superior da Pena Cruzada de sobre San Bartolo (San Fiz de Monfero).

entre dous e nove cm. No bordo O do afloramento, hai dúas pequenas pías con suco de saída cara á vertical, e no interior delas sendas cazoletas unidas por unhas raías.

18) Pena das Ebes-1. Mapa 3, (coordenadas UTM 578346 - 4802039, xeográficas $8^{\circ}01'59,09''$ - $43^{\circ}21'58,84''$, cota de altitude 414 m). Pequeno afloramento de 1,80 N-S x 2,20 m L-O. Nel tan só podemos localizar dúas cazoletas de 6 cm de diámetro.

19) Pena das Ebes-2 (coordenadas UTM 578351 - 4802052, xeográficas $8^{\circ}01'58,86''$ - $43^{\circ}21'59,26''$, cota de altitude 414 m). Separada da anterior uns 11 m cara ao NNL, e dentro do mesmo afloramento, hai unha parte plana da pena na que se localizan xunto a unha greta tres pequenos entalles en liña recta, cunha forma case cónica. Teñen unhas dimensións de entre 14 a 8 x 9 a 14 cm. Supoñemos que puideron servir a modo de cuñeiras para a extracción da lousa. Nun extremo do afloramento hai unha cazoleta de 8 cm de diámetro.

Grupo de Pena Bicuda, está formado por nove pequenos afloramentos, algúns deles exentos. En catro deles tan só hai unha cazoleta, debido ao cal non imos describilos.

20) Pena Bicuda-1 (coordenadas UTM 578499 - 4801243, xeográficas $8^{\circ}01'52,70''$ - $43^{\circ}21'32,98''$, cota de altitude 440 m). Afloramento exento cunhas dimensións de 3,30 N-S x 1,60 m de L-O. Nel podemos ollar dous pares de cazoletas unidas por unha raia, e outras sete cazoletas simples cuns diámetros que oscilan entre 4 e 9 cm.

21) Pena Bicuda-2 (coordenadas UTM 578502 - 4801242, xeográficas $8^{\circ}01'52,57''$ - $43^{\circ}21'32,95''$, cota de altitude 440 m). É un afloramento inclinado ao O cunhas dimensións de 1,80 x 1,80 m. É sen dúbida o panel máis interesante deste grupo. A práctica totalidade dos gravados están feitos nun plano inclinado que case chega á verticalidade. Nel podemos identificar quince cruciformes, dous deles dentro dun círculo, outros dous rematados nun semicírculo, e moitos deles cos brazos rematados en pequenas cazoletas; tamén podemos ollar un semicírculo con cazoleta central, e treinta e una cazoletas de entre 3 a 5 cm de diámetro espalladas polo panel. (foto 11).

22) Pena Bicuda-3 (coordenadas UTM 578501 - 4801244, xeográficas $8^{\circ}01'52,61''$ - $43^{\circ}21'33,02''$, cota de altitude 441 m). Afloramento que forma parte dun valo, cunhas dimensións de 4,40 N-S x 2,00 polo O x 1,5 m de altura. Nel tan só localizamos tres pequenas cazoletas na parte alta, e unha nun pequeno chanzo.

Foto 11.- Conxunto de gravados do panel Pena Bicuda-2 (San Fiz de Monfero).

Mapa 3.- Situación dos gravados da Pena das Ebés - Pena Bicuda e Cabuchiña (San Fiz de Monfero).

23) Pena Bicuda-4 (coordenadas UTM 578504 - 4801244, xeográficas $8^{\circ}01'52,48''$ – $43^{\circ}21'33,02''$, cota de altitude 442 m). Pena en vertical, que ao igual que a anterior forma parte dun valo. Ten unhas dimensións de 1,90 de alto x 2 m de ancho, na parte superior do lado N, hai unha pequena cruz de 11 x 9 cm.

24) Pena Bicuda-5 (coordenadas UTM 578504- 4801245, xeográficas $8^{\circ}01'52,48''$ – $43^{\circ}21'33,05''$, cota de altitude 441 m). Afloramento exento, lixeiramente inclinado ao N, identificamos trinta e dúas cazoletas, algunhas delas con forma ovalada. O seu diámetro oscila entre 4 e 15 cm.

25) Cabuchiña (coordenadas UTM 578474 - 4800555, xeográficas $8^{\circ}01'54,17''$ – $43^{\circ}21'10,69''$, cota de altitude 444 m). Afloramento de 3,40 N-S x 1,00 L-O x 0,80 m de alto. Na parte superior ollamos oito cazoletas de entre 4 a 6 cm de diámetro, e na

Mapa 4.- Situación dos gravados de Lombo de Egua-Pena Carqueixa e Pena Cruzada de sobre Cortizas (San Fiz de Monfero).

base do afloramento unha pía de 85 N-S x 52 cm L-O, que posiblemente sexa artificial.

26) Lombo da Egua-1, mapa 4. (coordenadas UTM 577200 - 4801101, xeográficas 8° 02' 50,48" - 43° 21' 28,87", cota de altitude 465 m). Pequeno afloramento de 1,50 N-S x 2,50 m L-O. Nel hai cinco cazoletas de entre 4 e 5 cm de diámetro.

27) Lombo da Egua-2 (coordenadas UTM 577204 - 4801096, xeográficas 8° 02' 50,30" - 43° 21' 28,70", cota de altitude 465 m). Aforamento de 2,20 N-S x 4,30 m L-O, tan só identificamos dúas cazoletas unidas por unha raia, e outras dúas espalladas polo panel.

28) Pena da Carqueixa (coordenadas UTM 577396 - 4802756, xeográficas 8° 02' 40,93" - 43° 22' 22,43", cota de altitude 400 m). Trátase dun afloramento de forma escalonada, inclinado ao O, cunhas dimensións de 10,20 N-S x 5,50 L-O x 4,60 m de altura polo L. O afloramento está parcialmente soterrado. Nel pódense ver dúas cazoletas na parte máis alta, catro na zona S do afloramento, e outra unida por unha raia a unha pequena pileta de 20 x 12 cm.

29) Pena Cruzada de sobre Cortizas¹² (coordenadas UTM 577388 - 4803021, xeográficas 8° 02' 41,15" - 43° 22' 31,03, cota de altitude 417 m). Afloramento de 6,20 N-S x 3,20 L-O x 2,00 m de altura. Ao igual que a Pena Cruzada de sobre San Bartolo, forma parte deste deslinde do Couto Xurisdiccional do Mosteiro de Monfero. Na parte de enriba da rocha hai unha cruz de 20 x 22 cm e

unha cuñeira. No resto do afloramento vense vinte e catro cazoletas todas xuntas, de entre 4 a 8 cm de diámetro, e unha apartada de 10 cm de diámetro no extremo N da pedra. Na parte vertical do lado O atopamos outra cruz de 18 x 19 cm. (foto 12)

30) Caldoval-1 (coordenadas UTM 574532 - 4797794, xeográficas 8° 04' 50,61" - 43° 19' 42,65", cota de altitude 302 m). Os dous paneis que forman o grupo de Caldoval, son os

¹² LÓPEZ SANGIL, José Luís, 1997, «Un problema resuelto...», *Opus cit*; SANGIL, 1998, «Privilegios reales...», *Opus cit*; SANGIL, 1999, *Historia del Monasterio...*, *Opus cit.*, neles se fai unha transcripción do primeiro privilexio do couto Xurisdiccional do Mosteiro de Monfero, datado en 1135, atopase no Archivo Histórico Nacional (AHN), sección de Códices coa signatura 259N, escrito por Frai Bernardo Cardillo de Villalpando, co título «Tumbo, donación y fundación de este Imperial Monasterio de Monfero y sus cotos y jurisdicciones con las grandezas de dicho Monasterio», folios 4 r-v, 5 r «... *so pe da Ponte Velosa, de allí sube por el monte de a Coreira e as Cernadas das Cortizas a la Pena cruzada, de allí a o marco de Martín Gardado...*»

Arquivo do Reino de Galicia (ARG), Fondo de privados, eclasiásticos coa signatura C-460, *Opus cit.*, no Apeo de 1668 «... *y las cernadas das cortizas i ala pena cruzada i al marco de martin gardado...*» e no Apeo de 1669 «... *i sesube derecho ala pena cruzada qª esta sobre del soto das çernadas que es de monfero i de allí por el monte de Azoreira arriva al marco de mar tingardado...*»

Foto 12.- Vista xeral dos gravados de Pena Cruzada de sobre Cortizas (San Fiz de Monfero).

Mapa 5.- Situación dos gravados de Caldoval (San Fiz de Monfero).

únicos afloramentos graníticos con gravados que atopamos na parroquia de San Fiz. Este primeiro está a ras do chan, e ten 1,30 N-S x 2,30 m L-O. No L podemos ollar dúas cazoletas e unha raia con forma de cuñeira; ao O once cazoletas e unha pequena cruz.

A pesar de que é moi complicado poder fixar a cronoloxía das cazoletas, o feito de que dez delas estén feitas en dúas filas paralelas, nas que se intercalan algúns granetazos, xunto a que o panel de Caldoval-2 teña cruciformes, fainos pensar que son gravados históricos.

31) Caldoval-2 (coordenadas UTM 574523 - 4797793, xeográficas 8° 04' 51" - 43° 19' 42,62", cota de altitude 302 m). Afloramento a ras do chan, agás polo O, onde se encontra roto pola acción do home. Ten unhas medidas de 3,30 x 1,50 x 0,30 m de alto polo O. Nel tan só atopamos unha cruz e os restos doutras dúas.

IV - CONCLUSIÓNS

Ao igual que nos traballos que vimos presentando nestes últimos anos, non podemos facer unhas conclusións definitivas, xa sexa porque os traballos están en constante evolución pola aparición de novos xacementos, ou porque o traballo de prospección tan só abarcou a parroquia de Vilachá e a parte occidental da de San Fiz de Monfero. Aínda así,

como xa indicamos con anterioridade neste traballo, hai dous claros tipos de gravados: os prehistóricos e os históricos.

En referencia ós prehistóricos, limítanse á parroquia de Vilachá, na que localizamos seis paneis. No ámbito xeográfico, esta parroquia incrustase entre as de Grandal-Doroña ao N, e ao S nas de Vilarmaior e Torres (Concello de Vilarmaior), que onde se localiza unha das maiores concentracións de gravados de Galicia.

A escasa cantidade de gravados prehistóricos localizados podería estar en relación directa cos gravados de Vilarmaior. Nese concello existe unha zona nuclear arredor do Monte da Calvela con abundantes petroglifos. A medida que nos afastamos a cantidade deles diminúe, chegando a localizarse tan só unha dúcia deles polo norte da parroquia de Torres e os gravados case desaparecen ao achegarnos ao N de Doroña (Vilarmaior) e ao S de Andrade (Pontedeume). Lembremos que Vilachá como zona de estudo quedaría intercalada entre Torres a Doroña.

As figuras representadas son xeométricas, destacan as dimensións das combinacións de círculos concéntricos de entre 45 a 60 cm de diámetro, bastante grandes con respecto ós localizados ata o de agora na mesma zona xeográfica. No caso de Edreiros-1, que é o máis interesante de todos os paneis, as combinacións circulares presentan unhas piletas centrais de entre 15 a 22 cm de diámetro e unha profundidade de sucos é superior ós descubertos ata o de agora. Neste mesmo panel hai unha figura, que ben puidera ser unha representación antropomorfa, similar a outras localizadas no panel do Pico e que teñen similitudes coas localizadas en Vilarmaior no xogo dos valeirados interiores.

No caso dos gravados históricos localizamos dez paneis en soporte granítico: oito en Vilachá e dous en San Fiz, e quince en lousa, todos eles en San Fiz.

En granito, o caso do cruciforme de Edreiros-4, ben puidera representar tamén unha figura antropomorfa esquemática, pero a localización doutros cruciformes moi similares en Edreiros-2, 5 e Cal do Machuco (aunque con semicírculos na parte superior), fainos pensar que se trata dun gravado histórico.

En lousa, hai dous paneis: Pena Cruzada de sobre San Bartolo e Pena Cruzada de sobre Cortizas, que presentan similitudes entre si e diferenzas sobre os demais paneis. As dúas están perfectamente documentadas dende o século XV - XVIII coma marcos do Couto Xurisdiccional do Mosteiro de Monfero, que non se diferencia moito do deslinde do século XII. Por un lado, as cruces gravadas en ambas as penas están perfectamente orientadas ós catro puntos cardinais, e documentadas nos apeos e deslindes existentes, nos cales se reflexan as cruces e marcas que se lles fan ós marcos. Por outro lado, nos dous paneis hai doce e veinticinco cazoletas respectivamente. Esas cazoletas non figuran nos apeos nin deslindes, ademais de diferenciarse do resto das localizadas en lousa por estar máis redondeadas e pulidas. Isto condúcenos a pensar na posibilidade de que foran anteriores aos apeos, sendo reaproveitadas para servir coma marcos do Couto. De aí a nosa reticencia a adscribilas coma históricas.

Tamén cabe destacar o grupo da Pena Bicuda, no que hai nove paneis, seis deles nun espacio de 20 m². Neste grupo están representadas en total setenta e oito cazoletas e dezaseis cruciformes, todos eles feitos con ferro. Parécenos evidente que é un linde, se ben non puidemos documentar se é xurisdiccional, parroquial, ou municipal.

As fotografías deste traballo son propiedade da Fundación Luís Monteagudo e foron realizadas por José Manuel Salgado.